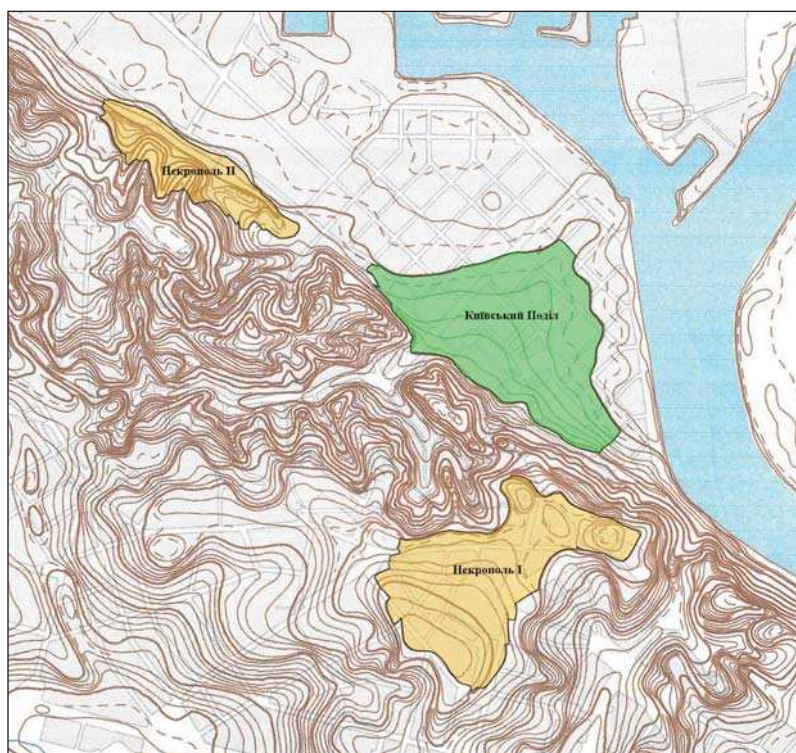

НЕКРОПОЛЬ ДАВНЬОРУСЬКОГО КИЄВО-ПОДОЛУ

Київські некрополі X ст.

Історична місцевість Подолу простягається вздовж Дніпра і Київської гавані попід горами: Михайлівською, Старокиївською, Замковою, Щекавицею та Юрковицею. До кінця XVIII століття цей район мав певну автономію у київській агломерації, окреме громадське та культурне життя, звичаї та традиції, за ознаками середньовічної Європи виділявся і своїм «містом мертвих» – кладовищами, де ховали його мешканців¹. Процес формування та функціонування некрополя Києво-Подолу тісно пов'язаний також з історією столиці давньоруських земель загалом.

У X столітті Київ став політичним центром східнослов'янських племен і перетворився на значний торговельний осередок Східної Європи. Він складається безпосередньо з міста, великої прибережної частини – Подолу, та невеликого укріплення – Дитинця. Більшість сучасних дослідників розташовують центральне укріплене ядро столиці на Замковій або Старокиївській горі². Поруч, на площині старокиївського плато, розкинувся великий курганий могильник.

Відсутність даних про житлову масову забудову на Старокиївській горі до початку XI століття може свідчити про те, що Верхнє місто являло собою сакральну-адміністративну частину Києва. Проте археологічні дослідження Подолу виявили наявність чіткої структури вулично-садибної забудови, яка свідчить про те, що переважна більшість киян мешкала саме там.

Поблизу гавані – гирла річки Почайни містилася Вічова площа, навколо неї розташовувалися садиби київських жителів. На думку М. Сагайдака, на ранньому етапі існування Поділ був схожий на торгову факторію – тип торгово-ремісничих поселень, поширений у VIII–IX століттях у Балтійському регіоні. Попит був на хутро, рибу, віск, мед, вироби місцевих ремісників, сільськогосподарські продукти та іноземні товари, що їх привозили купці з Німеччини, Італії, скандинавських країн, Польщі, Чехії, Угорщини, Візантії, Волзької Булгарії та з Арабського Сходу, Кавказу тощо. На відміну від торговельно-ремісничих посадів, вони були економічно та політично більш самостійними осередками життя. Саме

Київські кладовища та прихоромові усипальниці XI–XIII ст.

Намисто з дитячого поховання. 1971 р.

цим можна пояснити високі темпи економічного розвитку Подолу: в X столітті Дитинець Києва становив близько 10 га, а Поділ займав територію, що перевищувала 100 га³.

Таким чином, напередодні офіційного прийняття християнства міський могильник розташовувався на Старокиївському плато (Некрополь I за М. Каргером). Усього там виявлено близько півтори сотні поховань X – початку XI століття. Переважна більшість з них дружинного періоду здійснена за обрядом інгумації, саме ця традиція є панівною для Києва тієї доби. Переважання обряду трупопокладання на цих могильниках зазвичай пов'язують із впливом християнського віровчення. У Києві існувало кілька типів поховальних конструкцій: аристократичні (у поховальних камерах) та рядові захоронення, здійснені у дерев'яних домовинах та безпосередньо у могильних ямах.

Могильників дружинної доби на території Подолу не зафіксовано. Виключенням стало дитяче поховання, відкрите під час прокладання лінії метрополітену на Конtrakтовій площі у 1971 році, яке авторами досліджень датується X століттям⁴. Маловірогідним видається, що величезний могильник, який розкинувся на площі розміром 60 га, сформувався за рахунок населення невеличкого Дитинця.

На думку М. Сагайдака, некрополь на території майбутнього «міста Ярослава» – із померлих на Подолі⁵. Важливим аргументом на користь такої версії В. Зоценко вважає тісний зв'язок між хронологією та типологією інвентаря поховань Некрополя I з речовим матеріалом того часу житлово-господарських комплексів Подолу⁶. Звичай ховати на Старокиївській горі був обумовлений необхідністю якнайрешетливіше захистити поховання від руйнівних повеней, а також, можливо, пов'язувався з релігійними уподобаннями мешканців Києва.

Таким чином, Поділ за уявленнями киян був «земним» місцем для живих, а київські гори – сакральним простором для мертвих, наближених до неба. Традиція ховати небіжчиків на цих горах збереглася і в пізньосередньовічний період історії Нижнього міста. В той час існував Некрополь II – курганні групи, розташовані на узгір'ях над вул. Фрунзе. Вони вочевидь відносилися до окремого поселення на горі Юрковиця⁷.

Після прийняття християнства поховання киян здійснювалися на міських кладовищах, які функціонували при парафіяльних та кня-

жих церквах, на територіях монастирів. Серед поховальних споруд виділяються аристократичні (саркофаги та плінфові гробниці) й рядові (дерев'яні домовини та поховання без них – у могильних ямах).

На території давньоруського Києва археологи зафіксували близько чотирьох десятків могильників (приблизно 1000 поховальних комплексів), які можна віднести до старожитностей XI–XIII століть: Верхнє місто – 19 могильників і храмових усипальниць, 607 поховальних комплексів (64%) від загального числа відомих поховань; Поділ – 10 могильників, 179 поховальних комплексів (18%); Щекавиця – один могильник, 111 поховальних комплексів (12%), могильник в зоні «Піонерського парку», 30 (4%); Дитинець – один могильник, 10 поховальних комплексів (1%). Ще сім могильників і храмових усипальниць, 33 поховальних комплекси пов'язані з київськими околичними церквами і монастирями (Києво-Печерський, Кловський, Кирилівський, Видубицький та ін.)⁸.

З наведеної статистики видно, що більша частина – близько 80% виявлених поховальних комплексів знаходиться на Київських горах, які оточують подільську частину міста. Подібна ситуація відображає не лише повнішу археологічну вивченість цих територій, а й традицію мешканців Подолу ховати померлих на Київських горах, яка сягає дружинного періоду (Некрополь I, за М. Каргером).

Низка церков і, відповідно, прихоромових могильників XI–XIII століть виникала на місці дружинних некрополів X століття. Значна їхня частина зосереджена на Старокиївському плато

Некрополь Київського Подолу XI–XIII ст. «зелені кружочки» – міські могилиники:

Вул. Щекавицька, 25–27. 1980–1981 рр.

Вул. Спаська. 1987 рр.

Вул. Хорива. 1984–1988 рр.

Вул. Почайнинська, 31. 2003–2004 рр.

Вул. Межигірська, 43. 1989 р.

Вул. Межигірська, 3/7. 2002–2004 рр.

Вул. Хорива, 21. 2004 р.

Вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а. 2007 р.

Вул. Борисоглібська, 13. 1936 р.

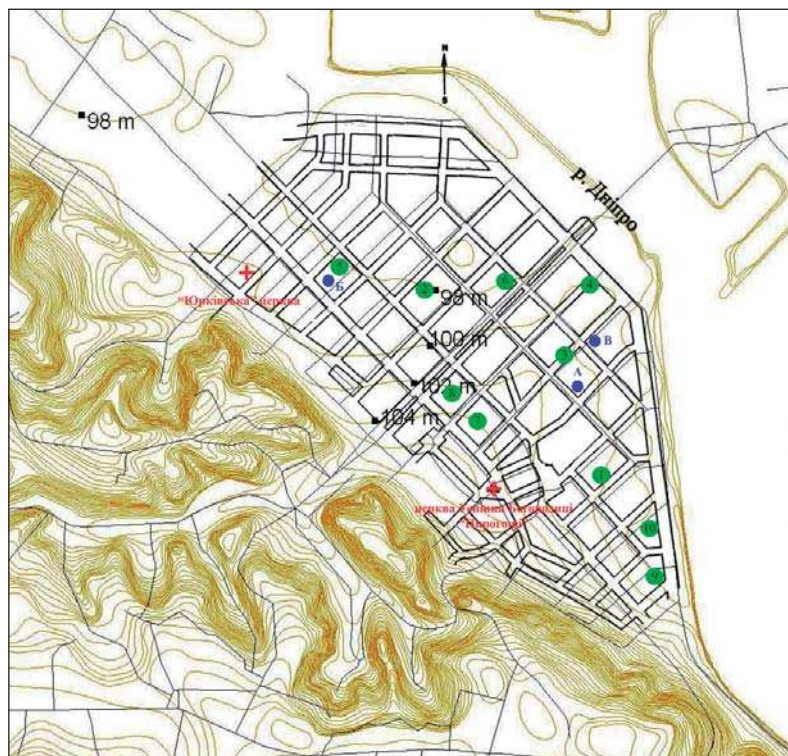
Вул. Набережно-Хрещатицька, 9. 2008 р.

«сині кружочки» – поодинокі дитячі поховання:

А. Вул. Волоська, 16. 1990 р.

Б. Вул. Оболонська, 12. 1993 р.

В. Вул. Спаська, 26/14. 2005 р.

– території міст князів Володимира, Ярослава і Ізяслава-Святополка.

В XI–XII століттях Поділ стрімко розвивався. За останніми підрахунками площа його на період розквіту Києва дорівнювала близько 150 га⁹. Закладена з початку регулярного заселення планувальна структура залежала від рельєфу та гідрологічної сітки району. В центрі розташовувалася головна торгова площа, навколо якої у XII столітті зводилися храми¹⁰. Крім найдавнішої християнської церкви на Подолі – св. Іллі, літопис згадує храми Бориса і Гліба, св. Михайла, Успіння Богоматері Пирогощі, відомо також про церкву св. Миколи Іорданського.

Під час археологічного дослідження району відкрито залишки безіменних культових споруд: мурованих – на вул. Волоській, 21–23, та Юрківській, 3; дерев'яних – на вул. Межигірській, 3–7, та Набережно-Хрещатицькій, 1а¹¹. Згідно з християнською традицією, біля храмів розташовувалися міські цвинтарі. Проте археологічні матеріали не завжди фіксують наявність таких поблизу названих церков, – інколи, навпаки, біля кладовищ відсутні залишки храмових споруд. Не виключено, що цей феномен пов'язаний з фрагментарністю археологічного вивчення давньоруського Подолу, невеликими площами розкопів, обмеженими сучасною забудовою.

Могильники відіграють значну роль у формуванні міської структури середньовічного Києво-Подолу. На тісний зв'язок між елементами планувальної системи давньоруського міста та локалізацією київських могилиників не раз звертали увагу дослідники Давнього Києва¹².

На сьогодні в результаті археологічних розкопок виявлено 10 давньоруських кладовищ та декілька поодиноких поховань.

1. Могильник на вул. Борисоглібській, 13. У 1936 році тут на значній площі було виявлено 10 поховань з XI–XII століть¹³. Неподальк В. Богусевич у 1955 році дослідив фундаменти давньоруської споруди, яку датував XII ст. і ототожнив з церквою Бориса і Гліба¹⁴.

2. На вул. Щекавицькій у 1980–81 роках виявлено могилиник. Повністю вдалося дослідити лише три поховання XII століття¹⁵.

3. У 1987 році подільській загін Київської археологічної експедиції проводив дослідження на лінії будівництва теплотраси на вул. Спаській (відрізок між Волоською та Почайнинською), де відкрито давньоруський могилиник. Зафіксовано 26 поховань. Більшість з них запущені з горизонту, який датується керамічними знахідками XII століття¹⁶. Напевно, продовження цього кладовища (17 поховань) відкрито на вул. Героїв Трипілля (сучасна Спаська), 25, у 1987 році. Час існування могилиника XII–XIII століття, також виділено дві хронологічні групи поховань. Чітким критерієм такого поділу став алювіальний піщаний шар, що перекривав давнішу групу¹⁷.

4. На вул. Хорива – на відрізку між вулицями Почайнинською та Набережно-Хрещатицькою – у 1984–1988 роках знайдено 21 поховання, які М. Сагайдак датує першою половиною – серединою XI століття¹⁸. Поховальні комплекси вражають добрим станом збереженості дерев'яних гробовищ. Цей факт можна пояснити характерною для цього київського району вологістю.

Вищезгадані типи звертають на себе увагу відносною складністю конструкції. Не виключено, що виготовленням домовин займалися професійні майстри. Літопис згадує про гробарів під час опису пошесті в Києві: «В се же времена мнози человеци умираху различными недугы, якоже глаголаху продающе корсты: «яко же продахомъ корсты отъ Филипова дне до мясопуста 7 тысячъ»¹⁹. Встановлено, що для виготовлення домовини використовували деревину однієї породи. Як правило, це сосна, ялина, рідше дуб та інші дерева²⁰.

Необхідно згадати про унікальний саркофаг, знайдений М. Сагайдаком під час вивчення цього подільського могилиника. Формою

ця споруда нагадує дерев'яну труну, але за рахунок більшої висоти боковини наближається до кам'яного саркофага. Його розміри: 0,5 × 0,7 × 2,05 м. Конструкція зібрана з товстих дубових плах, без пазів і візок, за допомогою дерев'яних тиблів. Кришка ретельно виготовлена з м'якої деревини (верби), край виконано у формі вінчика. Вона мала округлу форму. Зовнішня поверхня стінок декорувалася різьбленим візерунком. Схожий орнамент прикрашає й торцеві дошки. Основний мотив орнаментативі – кола із вписаними хрестами (діаметр – 0,36 м) – свідчить про відчутний вплив кам'яної пластики з декору Десятинної церкви та св. Софії²¹. Судячи з усього, на цьому кладовищі ховали представників середніх прошарків мешканців Подолу, про що свідчить і нечисленний, проте цілком показовий інвентар, виявлений під час розкопок цих могильників у 1980-х роках²².

Цікавим відкриттям під час дослідження прилеглої до могильника ділянки було виявлення системи дерев'яних конструкцій – клітей XII століття, які захищали кладовище від сезонних повеней²³.

5. Археологічні дослідження 1989 року на вул. Межигірській, 43, зафіксували три поховання першої половини XI століття (з них один кенотаф), перекриті рівчаками більш пізніх парканів²⁴.

6. Під час досліджень на вул. Почайнинській, 31, відкрито 18 поховань. Шість із них орієнтовані за віссю південь–північ, дев'ять кістяків були перепоховані. Поховання датовані XII–XIII століттями (за рівнем запуску могильних ям)²⁵. Могильник № 5 опосередковано підтверджує версію М. В. Закревського про існування на місці Введенської церкви храму Святого Власія у давньоруський час²⁶.

7. Розкопки 2002–2004 років на вул. Межигірській, 3/7, зафіксували рештки дерев'яного храму XI–XII століть. В. Зоценко пов'язував виявлену споруду із церквою варязьких купців – «Туровою божницею»²⁷. В західній частині будівлі досліджені жіночі та чоловічі останки у трунах (15 комплексів) на трьох ярусах. Поховання (19 комплексів) виявлені і за її межами вздовж південної та північної стін. На жаль, значна частина могильника була зруйнована під час будівельних робіт, реальна кількість поховань залишилася невідомою²⁸.

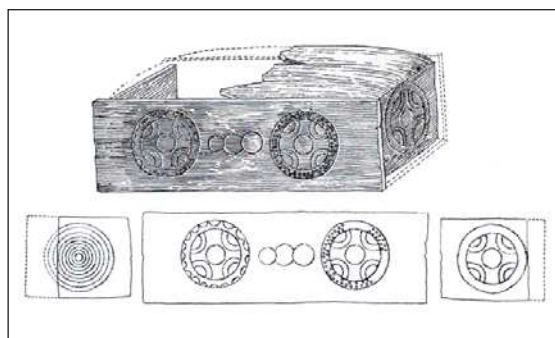
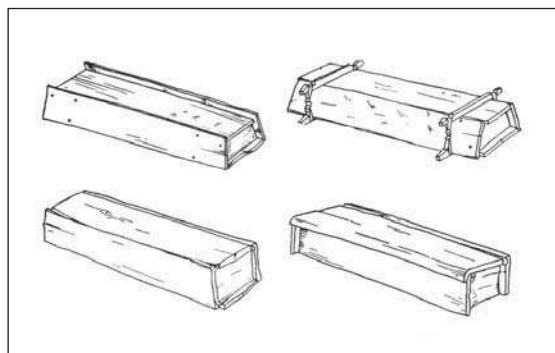
8. Археологічні розкопки 2004 року садиби на вул. Хорива, 21, зафіксували 16 поховань (скільки зруйновано будівельниками до приходу археологів – не відомо)²⁹. Можливо, до цього ж кладовища належать і чотири поховання в дерев'яних домовинах (датовані за керамічним матеріалом XII ст.), виявлені на сусідній садибі на вул. Верхній Вал, 34/13 у 1997 році³⁰.

9. Давньоруський могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 1а. Його відкрито під час земляних робіт 2007 року (25 поховань), там же – залишки дерев'яної споруди, можливо, каплиці кінця XI – початку XII століття. В інтер'єрі будівлі досліджено ще десять поховань³¹.

10. Могильник на вул. Набережно-Хрещатицькій, 9. Відкрито під час археологічних робіт 2008 року (13 поховальних комплексів). За стратиграфічною ситуацією на ділянці, кладовище датується другою половиною XI – початком XII століття³².

У 2003 році на вулиці Юрківській, 3 було розкопано фундаменти храмової споруди, яка дістала умовну назву «Юрківської». Під час досліджень виявлено великий цвинтар XVI–XVIII століть. Наявність значної кількості перепоховань і перевідкладених людських кісток свідчить про тривалий період функціонування цвинтаря, можливо, на давньоруському могильнику, зруйнованому під час здійснення заходжень у пізньосередньовічний час³³. Позаяк жодного давньоруського поховання не виявлено, ми залишаємо цю ділянку поза реєстром.

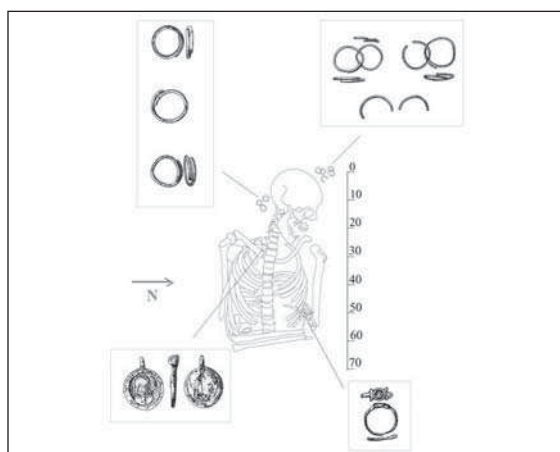
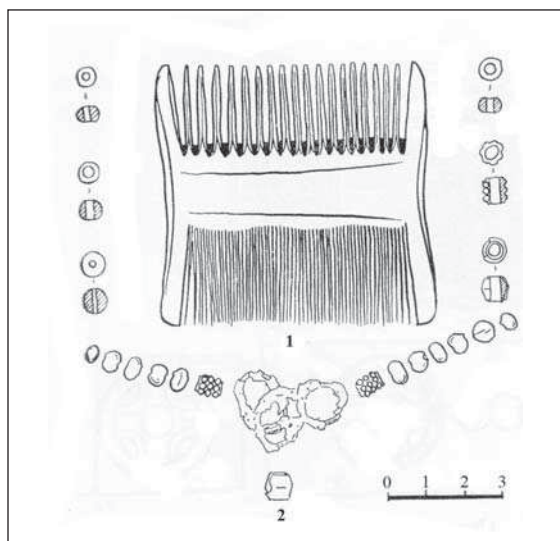
Вочевидь у християнський період мешканці Подолу продовжували ховати своїх небіжчиків на Київських горах, хоча, археологічно зафіксовані кладовища давньоруського часу датуються вже першою половиною XI століття. Вони розташовувалися на крайніх межах району, де була заболоченість і загроза повеней. Такі могильники виявлені

Поховання у дерев'яній труні, знайдене на вул. Хорива (№3)

Конструктивні типи подільських давньоруських домовин за М. Сагайдаком

«Подільський саркофаг»

Предмети інвентаря з могильника
на вул. Хорива (№3).

Поховання жінки знайдене у 2013 р. на вул.
Петра Сагайдачного, 6.

на стратиграфічних горизонтах, де на час функціонування кладовища не було планувальної садибно-вуличної системи з елементами масової забудови (житлових та господарських споруд, парканів, вулиць).

На північно-східних околицях Подолу, на березі р. Почайни утворилися могильники № 4 (перша половина – середина XI ст.), № 9 та № 10 (друга половина XI – початок XII ст.). Трохи пізніше з'явилися могильники № 1, 2, 3, 6, 7, 8 (друга половина XI–XII ст.). Вірогідно, що на XI – початок XII століття ці території не вважалися придатними для заселення. Для визначення таких поховань у структурі давньоруського Подолу С. Тараненко запропонував застосувати термін «окраїнні могильники»³⁴. Саме таку картину ві-

дображає сучасна геодезична карта Подолу могильники розташовані майже за контуром конусоподібного останця, на основі якого сформувався цей район міста.

Палеоантропологічні аналізи кісткових матеріалів із зазначених могильників, проведені О. Козак, дали цікаві результати. Характерні травми та захворювання у поєднанні з наявністю професійних деформацій кісток похованих вказують на їхню важку фізичну працю (підняття та перенесення вантажів, веслування) та складні умови життя (високий ступінь побутового травматизму, постійне перебування на холодному та вологому повітрі, часте занурення у холодну воду), які призводили до повного виснаження організму і високої смертності. Вірогідно, ці люди не були мешканцями Києва, а набиралися на роботи із сільського населення.

Напевно, на «окраїнних» кладовищах – могили людей переважно нижчих соціальних верств давньоруського Києва (незможних киян, портових робітників, невільників)³⁵.

Таким чином, можна припустити, що на XI – початок XII століття міські могильники ще не входили до межі масової забудови Києва, тобто залишалися поза містом, як і в язичницькі часи. У Верхньому місті храмові та монастирські кладовища межують із князівськими палацами та садибами бояр, на Подолі – розташовуються за околицею міста, що є наслідком язичницької традиції, за якою живих та мертвих мала розділяти певна відстань.

Схожі розміщення могильників біля міських валів або на околиці зафіксовані і в інших давньоруських містах XI–XIII століть (Чернігів, Переяслав-Хмельницький, Суздаль, Псков, Полоцьк тощо)³⁶. У Візантійській імперії заборону на поховання померлих у межах міської території скасували лише за часів правління імператора Льва VI наприкінці IX століття. Все це свідчить про дуже повільні зміни в поховальних традиціях середньовічної Східної Європи, які небезпідставно вважаються найбільш сталими й консервативними.

У XII столітті відбувається загальна стабілізація тектонічної ситуації в регіоні³⁷. У поєднанні зі швидким соціально-економічним розвитком Києва це призводить до збільшення території Нижнього міста. Відчутні зміни і у світогляді, які пов'язані з подальшим проникненням християнства у поховальні традиції киян: могильники з'являються на території міста. На Подолі зводяться нові церкви, у тому числі й муровані (церква Успіння Пирогощі (1131–1136), храми на вулицях Юрківській (початок XII ст.) та Борисоглібській (XII ст.), так звана «Новгородська божниця» (XII ст.), можливо, з могильником № 3 (XII–XIII ст.), дерев'яна церква на вул. Межигірській, 3/7 з могильником № 7, виникає новий могильник № 8 (XII–XIV ст.).

«Окраїнні» кладовища здебільшого зникають під житловими кварталами міста, яке постійно розростається. Ці процеси добре фіксуються в стратиграфії культурних горизонтів давньоруського Подолу. У шарах XII століття, що перекривають могильники № 2, 5, 9, 10, зафіксовано елементи загальноміської планувальної структури: паркані, споруди, господарські ями пов'язані на садибах подольців³⁸.

Дослідження останніх 30 років виявили ряд нетипових для середньовіччя поховань, які не пов'язані з міськими кладовищами. Йдеться про поодинокі захоронення, знайдені на трьох подільських розкопах (А – вул. Волоська, 16; Б – вул. Оболонська, 12; В – вул. Спаська, 26/14)³⁹. Вони належать дітям, містяться на територіях міських садиб і датуються другою половиною XI – XII століттям, тобто вже християнським часом. Треба зазначити, що тут чітко простежується наявність поховального обряду, тому їхнє кримінальне походження виключається. Можливо, діти померли до обряду хрещення і не могли бути похованими на прихрамовому цвинтарі. Для своїх родичів вони залишилися представниками язичницького світу. Саме такі мерці, відповідно до слов'янських міфологічних уявлень, після

смерті ставали домовими, сусідками, клітниками, овінниками та іншими представниками «домашнього» магічного світу⁴⁰.

Узимку 2013 року у дворі будинку № 6 на вул. Сагайдачного було виявлено поховання жінки 35–40 років, яке датувалося XII – другою половиною XIII століття. Захоронення супроводжував непересічний для київських поховань цього періоду інвентар: на лівій руці – мідний перстень зі вставкою (не збереглася); під правою ключицею – медальйон із зображенням Христа Еммануїла зі слідами емалі; біля правої скроні – три скроневи кільця з латуні, п'ять таких же – під лівою скронею (два з них з'єднані між собою). Поховання заможної жінки, не пов'язане з храмовою спорудою, не узгоджується з традиційними рамками такої обрядовості мешканців Києва. Знахідка його у портовій частині Подолу може вказувати на некийське походження померлої⁴¹.

Отже, можна твердити, що некрополь Києво-Подолу виник майже водночас із містом і функціонував та змінювався разом з ним. У X – на початку XI століття роль кладовища для подолан виконував великий курганний могильник на Старокиївській горі (№ 1 за М. Каргером). У другій половині XI століття з'являються перші «окраїнні» могильники у прибережній частині Подолу. Вони розміщуються за язичницькими звичаями за межею житлової забудови і належать нижчим соціальним верствам. Заможніші подолан продовжували ховати своїх близьких на київських горах, що оточують подільську частину міста (Старокиївська, Михайлівська, Щекавиця, Дитинка тощо).

Зміни у релігійному світогляді призводять до того, що у першій половині XII століття могильники проникають до міста, яке розростається та поглинає «окраїнні».

Динаміка функціонування подільських кладовищ давньоруського часу та їхнє місце в планувальній структурі забудов простежувалися на основі відомих нам матеріалів, тому не виключено, що наступні археологічні дослідження внесуть корективи до запропонованої автором схеми.

ПРИМІТКИ

- 1 Попельницька Олена. Історична топографія Київського Подолу XVII – початку XIX ст. – К., 2003. – С. 183.
- 2 Каргер М. К. Древний Киев. – М.; Л., 1958. – Т. 1. – С. 115; Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. – К., 1970. – С. 66; Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування раннього Києва // *Магістеріум*. – № 6. – К., 2001. – С. 6–18; Зоценко Владимир. Скандинавские древности и топография Киева «дружнинного периода» // *Ruthenica*. – Т. II. – К., 2003. – С. 32–35.
- 3 Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К., 1991. – С. 3.
- 4 Гупало К. М., Толочко П. П. Давньокіївський Поділ у світлі нових археологічних досліджень // *Стародавній Київ*. – К., 1975. – С. 46.
- 5 Сагайдак М. А. Актуальні питання зародження та формування... – С. 14.
- 6 Зоценко Владимир. Скандинавские древности и топография Киева... – С. 30–31.
- 7 Каргер М. К. Древний Киев. – С. 135.
- 8 Івакін В. Г. Поховальні пам'ятки давньоруського Києва / Автореф. канд. дис. – К., 2009. – С. 10–11.
- 9 Тараненко С. П. Масова забудова давньоруського Подолу Києва: планувальна структура / Автореф. канд. дис. – К., 2014. – С. 7.
- 10 Толочко П. П. Історична топографія стародавнього Києва. – С. 129.
- 11 Івакін В. Г. Християнські поховальні пам'ятки давньоруського Києва. – К., 2008. – С. 43–54.
- 12 Голубева Л. А. Киевский некрополь // *МИА*. – 1949. – Т. 1. – С. 104–105; Каргер М. К. Древний Киев. – С. 134–138.
- 13 Самойловский І. М. Археологічні дослідження на території Києва з 1917 по 1967 р. – Науковий архів Інституту археології НАНУ (далі – *НА ІА НАНУ*). – Ф. 12. – № 110, 269. – С. 114.
- 14 Толочко П. П. До топографії древнього Києва // *Археологія*. – К.: 1965. – Т. XVIII. – С. 18.
- 15 Івакін Г. Ю., Степаненко Л. Я. Отчет о раскопках по ул. Щекавицкой, № 25–28 в 1981–82 гг. – *НА ІА НАНУ*. – 1981. – 82/34д. – С. 10–23.

- 16 Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. – К., 1991. – С. 46.
- 17 Сагайдак М. А., Занкин А. Б., Тимошук В. Н. Отчет Подольской постоянно действующей экспедиции. – *НА ІА НАНУ*. – 1987/26. – С. 1–47.
- 18 Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології. – К., 1991. – С. 47.
- 19 Лаврентьевская летопись. – Рязань, 2001. – С. 208.
- 20 Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. – К., 1990. – С. 59.
- 21 Сагайдак М. А. Давньокіївський Поділ. – К., 1991. – С. 99–100.
- 22 Там само. – С. 100, Рис. 56.
- 23 Сагайдак М. А., Зоценко В. Н. Отчет о раскопках в Киеве по ул. Хоревая, 40 в 1984 году. – *НА ІА НАНУ*. – 1984/18а. – С. 8–16.
- 24 Занкин А. Б., Полин С. В., Калюк А. П. Отчет о полевых исследованиях Подольской экспедиции НПК «Археолог» на киевском Подоле по ул. Межигорская, 43, в 1989 г. – *НА ІА НАНУ*. – 1989/81. – С. 16.
- 25 Сагайдак М. А., Башкатов Ю. Ю. Исследования Подольской экспедиции ИА НАНУ на углу улиц Верхний Вал и Почайнинская в 2003–2004 годах / *НА ІА НАНУ*.
- 26 Закревский Н. Описание Киева. – М., 1868. – Т. I. – С. 213.
- 27 Zotsenko V. A wooden church of XIth century in Podil Kyiv // *Proceedings of second International Congress on Construction History*. – London, 2006. – V. 3. – P. 3413–3428.
- 28 Зоценко Володимир, Тараненко Сергій. Відкриття дерев'яного храму XII ст. на київському Подолі // *Фортеця*. – Л., 2009. – С. 302–332.
- 29 Сагайдак М. А., Чорновіл Д. К., Тараненко С. П., Івакін В. Г. Звіт Подільської археологічної постійно діючої експедиції про дослідження ділянки за адресою вул. Хорива, 21, у 2004 році. – *НА ІА НАНУ*. – 2004/237. – С. 13–15.
- 30 Сагайдак М. А., Зоценко В. Н., Сергеева М. С., Тимошук В. Н., Занкин Б. А., Михайлов П. С., Башкатов Ю. Ю. Отчет Подольской постояннодействующей археологической экспедиции ИА НАН Украины об исследованиях 1997 г. на Киевском Подоле / *НА ІА НАНУ*. – 1997/129. – С. 89–90.
- 31 Сагайдак М. А., Зоценко В. М., Івакін В. Г., Тараненко С. П., Каравайко Д. В. Звіт про археологічні дослідження Центра археології Києва ІА НАНУ 2007 р. вул. Набережно-Хрещатицька, 1-а / *НА ІА НАНУ*. – 2007/269. – С. 10–27.
- 32 Сагайдак М. А., Сергеева М. С., Пефтіць Д. М., Гречко Д. В. Звіт Центру археології Києва ІА НАНУ про археологічні дослідження у Києві по вул. Набережно-Хрещатицька, 9, у 2008 р. – *НА ІА НАНУ*. – С. 50–52.
- 33 Сагайдак М. А., Сергеева М. С. Звіт Подільської постійно діючої експедиції ІА НАНУ про архітектурно-археологічні дослідження у Києві на вул. Юрківська, 3, в 2003 р. – *НА ІА НАНУ*. – 2003/126. – С. 12–19.
- 34 Івакін В. Г., Тараненко С. П. Давньоруські могильники Подолу в планувальній структурі // *Болховітинівський щорічник* 2009. – К., 2010. – С. 257.
- 35 Козак О., Івакін В. Могильники Київського Подолу за даними палеоантропологічних досліджень // *Funeralia Lednickie. Spotkanie* 14. – Poznan, 2012. – S. 465–466.
- 36 Каргер М. К. Древний Киев. – С. 146.
- 37 Сагайдак М. А. Нові відкриття на Подолі та деякі дискусійні питання історичної топографії середньовічного Києва // *АНТ*. – К., 2005. – № 13–15. – С. 9–10.
- 38 Івакін В. Г., Тараненко С. П. Давньоруські могильники Подолу... – С. 257.
- 39 Сергеева М. С., Івакін В. Г. К вопросу о погребениях, исследованных на усадьбах Киевского Подола // *Интеграция археологических и этнографических исследований*. – Омск; Одесса, 2007. – С. 247–250.
- 40 Там само. – С. 250.
- 41 Івакін В. Г. Жіноче поховання з розкопок Київського Подолу // *Сіверщина в історії України*. – Вип. 7. – К.; Глухів, 2014. – С. 64–68.